

PŘÁVNÍ POMĚRY PODDANÝCH V 16.—19. STOLETÍ VE SVĚTLE NEJNOVĚJŠÍHO BĚDÁNÍ V ČESKOSLOVENSKU A POLSKU

Pohusitské době u nás a době od vzniku šlechtické monarchie v Polsku věnovaly naše a polská právní historie na rozdíl od doby starší dosud málo pozornosti. Proto právem se nyní bádání historiografie československé i polské soustřeďuje na tento dostatečně neosvětlený úsek.

Jednou z nejdůležitějších součástí problematiky tohoto období je otázka právních poměrů poddaných v 16.—19. století. V tomto oboru existuje velmi mnoho drobných monografií zejména regionálních. Ve většině případů jde tu však o práce víceméně laické, jež volbou thematu i methodou zpracování nepodávají výsledky, o něž by se pevně mohlo opřít studium vědecké. Proto jedině systematický vědecký výzkum na tomto poli může vést k uspokojujícím výsledkům.

V nejposlednějších letech se sice polští i naši odborníci ve zvýšené míře počali zajímat o tyto otázky, avšak většinou šlo až dosud o studium převážně obecně historické, zatím co speciální zájem zůstává — alespoň u nás — stranou. Mezi obojím bádáním není ovšem často jasně odlišená hranice: na př. otázka povinností selského obyvatelstva je ve středu zájmu jak historiků obecných, tak právních. Avšak rozhodně právě ryze právní problematika — a v jejím středu právní úprava vztahů sedláků k půdě — není zatím natolik středem pozornosti, jak by po zásluze a s hlediska nutnosti podat úplný obraz poměrů sedláků mělo být. Z toho důvodu i v rámci ČSAV *Kabinet dějin státu a práva* si položil jako jeden ze svých úkolů prostudování této mimořádně důležité otázky. Výsledky, jichž se mezitím dopracovala ostatní polská a československá historiografie, jsou tu jistě i pro právní přístup k těmto problémům významnou oporou jak co do dílčích výsledků nových zjištění, tak co do zkušeností především methodických.

Právně historický výzkum v oblasti dějin právních poměrů selského stavu v 16.—19. století naráží zejména na dvě obtíže. Základem obou je *nepřeberné bohatství materiálu*, jež nutno zpracovat. To na jedné straně vede k nutnosti nalezení *odpovídajících pracovních method*, zcela odlišných od method pro epochu feudalismu ve středověku nebo pro kapitalismus, jichž obojích se už všeobecně používá s kladnými pracovními výsledky. Na druhé straně práce s materiálem, jenž dosud vůbec nebyl zpracován a kde tedy právní historik na rozdíl od staršího feudalismu přistupuje k pramenům předtím pomocnými historickými vědami nepředzpracovaným, vyvolává *nebezpečí, že se bude příliš obírat obecně historickou problematikou* a vlastní právní otázky dotyčného materiálu zanedbá nebo k nim alespoň nepřihlédne v potřebné míře. Je pochopitelné, že při práci se zcela novými prameny se ani právní historik nevyhne řadě přípravných prací, které nejsou právně historické povahy; jde tu však o to, aby v tom směru se nepřekračovaly určité nezbytně nutné meze.

Nejnovější polská a československá produkce v oboru dějin selských poměrů v 16.—19. století může tedy dát určité zkušenosti pro práci právního historika a umožňuje tak stanovení některých základních hledisek, jimiž by se při své práci řídil.

*

Práce právního historika musí se především opřít o *výsledky prací obecně historických*. Obecná historie se nejnověji zaměřila ovšem především jednak na otázku selských bouří, osvětlujících zásadní rozpory soudobé společnosti a revo-

luční boj sedláků, jednak na zpracování údajů o produkci vrchnostenských i selských hospodářství. Z takto získaných dat právní historie může arci těžit pramálo. Avšak v souvislosti s těmito problémy objevuje se tu řada nových výsledků studia zejména *úpravy povinností sedláků*, jež nepopíratelně jest jedním ze středů zájmu i právního historika. Vedle toho *obecné závěry o jednotlivých* příslušných vývojových obdobích mají zásadní význam jako rámec pro výklad vývoje jednotlivých právních institucí.

V tomto směru značně bohaté výsledky přinesl Alois Míka v obsáhlém pojednání *Feudální velkostatek v jižních Čechách (XIV.—XVI. stol.)*, (*Historický sborník I, Praha 1953*). Zvláště poukázal na to, že vznik hospodaření šlechty ve vlastní režii nepředstavuje nějaký zlom ve vývoji, nýbrž postupný růst od konce 14. století. Přitom ovšem až do druhé poloviny 16. století šlechtické velkostatky hrají roli poměrně malou a v podstatě až do třicetileté války bylo jejich úkolem především zásobovat panskou kuchyň. Plný *rozvoj dvorů* nastává v souvislosti s *rozkvětem pivovarnictví*. Četné spory o *mílové právo* mají za účel uvolnit cesty pivovarní produkcí poddanských měst a městeček, nikoli bezprostředně rozvinout produkci šlechtickou, jež v tomto směru nikdy nebyla omezena (šlechtické hrady a jejich průmyslová podhradí byly mimo sféru mílového práva). Až do třicetileté války je robota v jižních Čechách poměrně nízká a zejména o pěší robotu mají vrchnosti zájem malý. Fakticky dopadá robota daleko tíživěji na menší sedláky než na větší, i když navenek se její odstupňování zdá být spravedlivé. Dvory byly poměrně hojně vybaveny čeledí. Řada prací se vykonávala *námezdně*; souvisí to podle Míky s tím, že mzdy přes jinak obecný pokles kupní síly peněz zůstávaly na staré úrovni — pravděpodobně tu však především půjde o skutečnost, že robotní povinnosti byly přesně vymezeny a i když, jak Míka správně podotýká, bylo možno *mimořádnou »výpomocí«* získat práci sedláků i pro nové činnosti, rozsah starých a jako »věčné« určených povinností se zhusta dodržoval. Skutečně nová břemena vznikla totiž — jak sám Míka praví — až *zvyšováním poplatků a spotřebních daní*, započítaných do ceny produktů značně se rozvíjejícího vrchnostenského průmyslu.

V článku *Z feudální problematiky moravské předbělohorského období* (*Časopis Matice moravské 73, Brno 1954*) dospěl František Matějka k závěru, že do *poloviny 16. století* převažoval na Moravě *rozprodej* šlechtických statků sedlákům s omezováním robot, zatím co od této doby nastalo nové soustřeďování půdy ve *velkostatech*, uvozené *zvyšováním platů a naturálních dávek*. Na počátku 16. století bylo zbrání proti pauperisaci dovolení odprodávat části statků (Jan z Pernštejna). Pustá půda daňově zatěžovala půdu obdělanou, neboť povinnosti zůstávaly pro jednotlivé vsi stejné bez ohledu na skutečný měnící se stav hospodářství; dobrovolné obdělávání součástí zcela zpustlých vsí bylo povolováno za výhodnějších podmínek platu »na desátou kopu«. Na tovačovském panství existovala široká vrstva bezzemků-podruhů (*hofeři*), jimž jako robota byly ukládány různé výpomocné zemědělské práce.

Henryk Zins v článku *Polożenie ludności chłopskiej na Warmii w pierwszej połowie XVI. w.* (*Kwartalnik historyczny LXII, Warszawa 1955*) podává některé zajímavé detaily poměrů poddaných této oblasti. V zemi převládaly církevní velkostatky biskupské a kapitulní, jež měly původ jednak kolonizační, jednak byly výslednicí hojného odkupu půdy od šlechty, a dělily se na *dominiální*, provozované ve vlastní režii, a *graciální*, propůjčované na 30 let až tři generace. Ve společenské struktuře bylo důležitým faktorem, že někdejší *equites* poklesli na sedláky; nižší vrstvy městského obyvatelstva se rekrutovaly především ze selských zběhů. Zběhnutí se promlčovalo v 15 letech. V těchto hraničních oblastech bylo charak-

teristickým barometrem vzájemného poměru útisku v sousedících zemích. Od 16. století se zvyšovala připoutanost sedláků k půdě. Původně možný odchod při opatření vhodného náhradníka byl dán zcela do rukou pánů; proti tomu se dcery na cizí panství mohly provdat s pouhým svolením rodičů. R. 1528 byl vůbec zakázán přechod z Warmie biskupské do kapitulní a naopak. Zůstal-li na statku jeden hospodář-dědic po smrti zůstavitele, mohli se ostatní synové vystěhovat, pokud se zřekli dědických nároků. Značnou hospodářskou ztrátu pro selský stav znamenalo dovolení obchodu chmelem, lnem a vlnou jen na nejbližším trhu. Po válkách, jež zničily asi polovinu všech polností, nastal nový kolonizační ruch; kolonizátorům byla poskytována osvobození od povinností na 3—15 let.

V diskusním článku *Z badań nad rozwarstwieniem wsi na Pomorzu w XVIII w.* (*Kwartalnik Historyczny* LXII, Warszawa 1955) podává Wacław Odyniec především data o rozložení polností mezi jednotlivé vrstvy sedláků a o platech pracovníků na velkostatku, avšak některé jeho údaje mají význam i pro právního historika. Zajímavé je konstatování, že královský majetek nebyl osazen robotnými sedláky, nýbrž činžovními. Jinak všeobecně činžovní sedláci převažovali u nejnižších vrstev selského stavu, zahradníků a půlzahradníků. Jejich povinnosti nebyly však vyčerpány činží, nýbrž doplněny drobnými povinnostmi robotními (3—12 dní ročně) a naturálními (předivo, dvanáctý nebo třináctý snop). Často byli zároveň řemeslníky. Osobní závislost poddaných na pánu bývala přerušena, když došlo k propachtování celých vsí. Rozsah výkupu z poddanských povinností není možno zjistit, neboť vykoupivší se se zcela pravidelně stěhovali do jiných oblastí.

Vedle převážné většiny údajů o administrativní, hospodářské a sociální roli farností na malopolském venkově přináší zprávy o soustavě povinností sedláků na prospěch církve Marian Zgórníak v článku *Rola plebanii w wyzysku chłopstwa i jego walce klasowej na wsi małopolskiej w drugiej połowie XVIII wieku* (*Kwartalnik Historyczny* LXII, Warszawa 1955). Na půdě farností byli většinou usazeni jen malí sedláci, »zahradníci«. Nečetní sedláci sloužili robotu v rozsahu 3—4 dní v týdnu se spřežením, chalupníci 2—4 dny pěší roboty a poskytovali kapouny, vejce a předivo. Vedle ní byla rozšířena i nucená práce za plat. Jinak základem příjmů byl desátek, převážně ve formě naturálního podílu z výnosu, méně peněžní. Placení desátků v naturáliích umožňovalo zabírání stanoveného množství obilnin z nejhodnotnější části úrody. Hojně bylo vykupování desátků, často však nikoli přímé, nýbrž prostředecné převodem nejdříve na vlastníka vsi a s něho teprve s dalším jeho ziskem na sedláky. Někde byl naturální desátek nahrazen platem a doplněn robotou. Druhou základní dávkou farností bylo mešné, původně patrně poplatek za každý jednotlivý úkon, později řádná pravidelná dávka, jejíž výše obnášela až po půldruhém korci žita a ovsu z lánu. Petita byla drobným dobrovolně poskytovaným plněním v naturáliích, nakonec však většinou vymáhaným jako by šlo o plnění povinné. Dobrovolně sedláci církvi zapisovali krávy na způsob našich »železných krav«. Významným zdrojem příjmů byly příjmy z trestů a poplatky za jednotlivé církevní úkony, nezřídka libovolně kněžími nad předepsanou míru zvyšované.

*

Po stránce methodické velmi značný význam pro další bádání o právních poměrech sedláků v 17.—18. století v našich zemích měla přednáška, již 18. ledna 1956 proslovil v rámci přednášek Historického klubu přední pracovník Čs. akademie zemědělských věd pro obor dějin zemědělství PhDr Emanuel Janoušek na námět *Zemědělská výroba na feudálním velkostatku a sociálně hospodářské po-*

stavení venkovského lidu. Jeho přednáška shrnula výsledky předběžného průzkumu materiálu někdejších patrimoniálních archivů, které po r. 1945 se dostaly do rukou státu a jejichž probádání dává nové možnosti vědecké práce na tomto úseku. Řečník poukázal na některé obecné závěry pro toto další bádání a dovodil je na několika konkrétních příkladech z materiálu, s nímž sám osobně pracoval.

Podle jeho slov zanikají na prvý pohled v mase materiálu vývojové linie a výsledkem této skutečnosti jest tendence psátí toliko lokální dějiny z tohoto období. Při pracích obecnějších, jichž však je pramálo, bývá vodítkem moderní problematika a sedlák jest odtrhován od dominia a chápán jako abstraktní kategorie, neživotný typ venkovského obyvatele. Nadto dosavadní literatura věnovala svůj zájem jen určitým otázkám, především poměru dominikálu a rustikálu, daním a ostatním povinnostem, reformním snahám státu, poměru sedláka k vlastníku dominia a úředníkům a nečetným dalším. Řada otázek byla zcela opomíjena (na příklad situace bezzemků) a jednotlivé monografie byly de facto toliko dokumentací díla Kroftova s hlediska určitého dílčího problému a určitého dílčího prostoru.

Zásadním nedostatkem v tomto směru bylo, že se těžilo z pramenů toliko narrativních, statistických a normativních, z nichž zejména poslední dva typy podávaly obraz velmi jednostranný: statistické roviny porušovaly plynulost skutečného vývoje a prameny normativní vedly k jinak ovšem pochopitelné snaze pokládat stav jednotlivými předpisy nařízený za stav faktický. (Tato druhá výtká je neobyčejně důležitá pro práci právního historika, jenž se nesmí soustředit toliko na abstraktní předpis, nýbrž hledat jeho konkrétní vyjádření v praxi, zejména v konkrétních smlouvách, a jenž musí hledat také povšechně skutečnou praxi při aplikaci vydaných norem.) Zpřístupněné patrimoniální archivy dovoluji nyní se opřít o nový druh materiálu, totiž materiál provozní, jenž ve svém celku dává možnost poznat vývoj rovněž i v nepatrných časových úsecích a v konkrétních otázkách, jež vědeckému poznání zůstávaly dříve uzavřeny. Tím se také otevírá možnost nových problémových základů, dříve neexistujících; přitom však nelze postupovat od tématu (shora), daného bez ohledu na skutečný stav, nýbrž od materiálu (zdola), podle toho, jak vůbec tento materiál sám novou otázku položí.

Tímto způsobem je možno na př. nově řešit otázku vývoje renty v úkonech a její postupné přeměny v náhradní plat. Se změnou vztahu vlastníka dominia k dominikální půdě souvisí i změna obsahu povinnosti poddaných vůči dominiálnímu pánovi. Tyto změny může zaznamenat jen podrobné sledování skutečné náplně povinností, dříve při opření o obecné předpisy nemožné nebo možné v jen ve velmi nepřesné podobě. Účetní materiál zpravuje nás o postupném zavádění reluc za roboty skutečně nevykonané nebo za úkony nově již nepotřebné (na příklad trhání lnu), dále za předměty v nových poměrech nežádoucí (drůbež, daně v obilí), až konečně o zavedení robotní reluce vůbec.

Podobně ubývání lesní půdy od 16. stol. dovoluje vyslovit nové závěry o sociálním vrstvení vesnice. Nově vzniklá orná půda nebyla totiž připojena většinou k dominikálu, nýbrž k rustikálním lánům za různý nájem. Hlad po půdě v 18. století vedl ke vzniku domkářské vrstvy, jejíž příslušníci nejsou však uváděni v urbářích a pozemkových knihách, takže dosud o jejich postavení nebylo zpráv; až nyní prozkoumávání nájemních výkazů a soupisů domkářů dovoluje učinit si obraz o vývoji vesnice v této době. V souvislosti s tímto vývojem se dominikál štěpí ve dvojí: ve vlastní režii a pronajatý. (Tato skutečnost dovolí snad v budoucnu vrhnout nové světlo i na otázku poměru sedláků zakoupených a nezakoupených.)

Dalších obdobných problémů lze už dnes najít celou řadu a zkoumání materiálu ještě tyto možnosti rozhojní.

★

Důležité zkušenosti poskytují také samozřejmě nejnovější práce našich a polských právních historiků (část jich bude zmíněna ještě v dalším zvláštním oddíle o metodě srovnávací).

Tak na příklad lze konstatovat, že *k žádoucím výsledkům s hlediska právně historického nevede zaměření na vyličení historického vývoje jednoho panství*, i když jinak přináší neobyčejně cenné výsledky obecně historické. Tím způsobem Karel Rebro v obšírném článku *Z hospodářsko-sociální minulosti obce Horouce* (Právnické štúdie III, Bratislava 1955) podal zajímavý obraz hospodářských a sociálních poměrů tohoto panství, avšak otázek právních forem těchto poměrů se, ač rutinovaný právník, dotkl jen letmo a náhodně. Dějiny jednotlivého panství nutí totiž vždy samozřejmě badatele k výčtu konkrétního materiálu a jeho uspořádání v historický sled; i když tento vývoj je napojen na obecně platné zákonitosti společenského vývoje, dominuje hledisko historických událostí (držba panství, sociální bouře) a konkrétních dat hospodářské povahy. Jen tam, kde náhodou tyto skutečnosti vystupují v podobě právních institucí, se činí zmínka o právně historické povaze problematiky. Avšak snaha o podání obrazu právního vývoje selských poměrů žádá si spíše *soustředění na určitou instituci a její sledování na základě srovnávacího materiálu z širší územní oblasti*; tedy zobecňování a nikoli vytyčování konkrétních historických událostí. Nutnost správné orientace v nepřeberné mase materiálu vyžaduje ovšem jako předpoklad zásadního významu výběr *typických součástí* tohoto materiálu.

K právně významným závěrům Rebrovy práce patří konstatování, že jako v ostatních zemích i na Slovensku se šlechta snažila omezením státního daňového břemene zlepšit postavení svých sedláků a tak si zajistit lepší možnost vlastního příjmu. Dálo se tak formálním převáděním sedláků na menší daňové jednotky, údajným vedením poddaných na půdě vrchnostenské místo na půdě poddanské, formálním nadáním osobního stavu svobodníků (libertinů) jakožto domněle řemeslníků a konečně osvobozením od urbárních povinností a poskytnutím úlev od urbárních povinností (při stavbě domu na 12 let), jimiž byli dotyční vyňati ze skupiny sedláků povinných k státním daním. Na počátku 19. století byly daňové předpisy určovány na základě čistého, nikoli hrubého výnosu. Konfrontace právních předpisů s konkrétním historickým materiálem dovolila učinit zajímavý závěr, že půjčky zajištěné na statecích nedávaly ve skutečnosti potřebnou jistotu, neboť častá zběhnutí zbavovala věřitele reálné možnosti faktického úkoje ze zajištěné nemovitosti. Jiným zajímavým závěrem je konstatování, že při dělení panství mezi více dědiců byli někteří poddaní, zejména řemeslníci, ponecháváni ve spoluvlastnictví několika dědiců.

Avšak ani volba určité správní instituce a vyličení jejího vývoje v určitém časovém rozmezí nemusí vést vždy k žádoucím výsledkům právně historickým, *jestliže převáží vnější politický rámec vývoje tohoto administrativního orgánu nad hlediskem právních výsledků jeho agendy*. Tak je tomu v případě vyličení osudů komise pro selské otázky (*komisja włościanańska*), zřízené r. 1815 v republice krakovské a vyvíjející činnost až do zániku státu r. 1846, jejíž osudy popisuje Sczęsny Wachholz v padesátistránkové studii *Reforma chłopska w Rzeczypospolitej Krakowskiej w świetle dokumentów archiwalnych* (Czasopismo prawnohistoryczne VI/2, Warszawa 1954). Těžení z bohatého archivního materiálu mu dovolilo podat vyvážený obraz vývoje komise a podložení výkladu přehledem hospodářské situace republiky umožnilo správné zarámování celého problému. Vlastní právní rozbor postavení sedláků vůbec a zejména pak rozbor právní úpravy jejich držby však v ostatní materiálu zcela zanikl a zůstal omezen na pouhých pět stránek textu. A přece právě úprava selské držby v Krakově je mimořádně zajímavá

a důležitá. Vedle vsí v soukromé držbě šlechty, v nichž není odchylek od poměrů jinde všeobecně platných, byly zde odlišně upraveny poměry *sedláků ve vsích duchovních statků a vsích patřících městu*. Ačkoliv totiž ústava města formálně proklamovala rovnost všech obyvatelů, pro nemovitosti sedláků na církevní a »národní« půdě platila zásada *děleného vlastnictví*; *dominium directum* v prvních patřilo příslušné církevní instituci, v druhých pokladně Svobodného města. Povinnostmi (platy, roboty) a celkovým právním postavením (sehnání špatného hospodáře) nebylo fakticky rozdílu od sedláků ve vsích šlechtických; v zásadě však byli *věčnými držiteli půdy* bez práva vrchnosti na odnětí statku bez důvodu. Nešťastně skončivší revoluce v r. 1843 proklamovala zcela *svobodné selské vlastnictví půdy*.

K výsledkům pro právní historii neobyčejně bohatým vede *soustředění zájmu na určitou právní instituci v oblasti časově i prostorově omezené*, zejména pak, když jde o systematické sebrání materiálu z obsahově bohatých soudních knihovních zápisů. Systematické sebrání a učlenění konkrétního právního materiálu, řady zápisů, dává možnost obecného závěru o takové instituci, takže ji plně vysvětluje. Této metody použil Josef Markov v pojednání *Z právního zvyklostvoia Liptova (Slovenský národopis IV, Bratislava 1956)*, v němž na základě obecních knih městečka Trumovce na Liptovsku z let 1551, 1625 a 1687 podal obraz organizace nedílové rodiny z této doby. Byla to *rodina většinou třígenerační v čele s hospodářem a hospodyní*. Dcery, pokud nebylo synů způsobilých k hospodaření, dědily a podobně vdovy nebyly nikdy omezeny poručníky; v podstatě tedy bylo *postavení žen plnoprávné*. Při častých *přijímáních do nedílného společenství* dalších osob byly přesně určovány jejich podíly jak při vstupu, tak při výstupu. Adopce jsou řídké, není však pro ně žádných omezujících předpisů. Dcery dostávaly věno a výbavu. Práva a povinnosti zeťů vstupujících do společenství byly určovány stejně jako u osob cizích. Podobně tomu bylo i u nových manželů při provdání vdov, jež jinak — pokud měly děti — zásadně zůstávaly hlavami původní rodiny. K dispozici majetkem byl nutný *souhlas všech dospělých členů nedílu* a k zcizování docházelo jen v případě krajní potřeby. Většinou se však na prospěch původního vlastníka *zaknihovává předkupní právo*. Značná je už tendence k *individualisaci vlastnictví*. Drobením usedlostí byla v 17. a 18. století základní hospodářskou jednotkou *čtvrtina dvora*. Při zcizování mohla být část usedlosti oddělena jako *»výstavok«* jinému vlastníku; s hlediska berní šlo však nadále o jedinou jednotku. Poručníci byli jmenováni otcem nebo úřadem; v případě nutnosti mohli zcizovat nemovitosti.

Pramenem mimořádné důležitosti, z něhož však dosud bylo těženo jen zcela nepatrně, jsou *patrimoniální soudní knihy*. V tom směru navazuje na starší práce Ulanowského a Rafacze, otevřel nové pohledy Bohdan Beranowski prací *Sprawy obyczajowe w sądownictwie wiejskim w Polsce wieku XVII i XVIII, Łódź 1955*. Obširná recenze této knihy, již podal Michał Staszko (Czasopismo prawnohistoryczne VII/2, Warszawa 1955), poukazuje na důležitost a zároveň i nebezpečí omylů a nedostatků, jež bádání v pramenech tohoto druhu s sebou přináší. Autor pojednání rozebral praxi vesnických soudů při stíhání deliktů proti mravnosti. Vyčerpál však jen materiál malopolský a výběr poukazů na materiál z jiných oblastí Polska rozhodně nedovoluje činit závěry tak obecné, jak by chtěl. *Srovnávací studia mohou k plně uspokojujícím výsledkům vésti zřejmě jen na základě značně úplného prostudování řady oblastí, neboť namátkové srovnávání nezaručuje nikterak pravdivý obraz skutečnosti*. Proto také Baranowského povšechné srovnávací úvody, přihlížející k materiálu římskému nebo orientálnímu, rozhodně nejsou na místě, jsouce příliš mělké. V otázkách, které těsně souvisí s pro-

blematikou, jež je v přímém vztahu k oficiálnímu náboženství, rovněž *nedostatečné přihlížení k agendě církevních soudů v příslušných materiích zkresluje skutečnost*. Výsledkem práce Baranowského je poukaz na to, jak v 17. a 18. století existovala dvojí morálka, jedna pro šlechtu a druhá pro poddané. U poddaných za přestupky proti mravnosti odpovídali nejen ti, kdo se jich dopustili, nýbrž i *osoby, v jejichž společenském svazku žili* (otec, hospodář). Taxy trestů však nebyly, jak se mylně domnívá, na většině polského území diferencovány podle společenského postavení, nýbrž byly pro všechny příslušníky třídy sedláků v podstatě stejné. Přitom se vycházelo z platební schopnosti trestaných: bohatší platili pokuty, chudší byli podrobováni bití. Jako takové byly tresty poměrně značně mírné. Pokuty se odevzdávaly vrchnosti, církvi a soudu; vrchnost od nich často, využívajíc možnosti k lacinému laskavému gestu, osvobozovala.

*

Společenství ekonomicko-sociální a právní problematiky zemí na východ od Labe v 17.—19. století, shodně se lišící od poměrů v Německu na západ od Labe a v západní Evropě, vyvolává nutnost *srovnávacích studií* z těchto prostorů. Tímto směrem vykročil u nás Josef V á l k a, jenž v instruktivním článku *K současnému stavu otázky »druhé nevolnictví« ve středoevropských zemích* (Časopis Matice moravské 73, Brno 1954) podal dobrý přehled nejnovějších názorů na tuto otázku u nás, v Polsku, Maďarsku a východním Německu. Skutečnost, že na místo prvotní akumulace nastoupilo v těchto prostorech druhé nevolnictví, vyvěrá ze stejných všeobecných předpokladů, jež charakterisuje zejména upevnění feudálního pozemkového vlastnictví, zavedení nové renty v úkonech, rozšiřování zemědělské výroby v rámci rozvoje trhu, utužování nevolnictví, zpoždování rozvoje měst a vznik mnohonárodních centralistických monarchií. Válka, jda v šlépějích svého učitele prof. J. Macůrka, všeobecně zdůrazňuje srovnávací metodu. Nejzajímavějším názorem, jež v této své práci rozebírá, je tlumočení nového pojetí feudalismu v 17. a 18. století, jež podal východoněmecký historik J. Nichtweis. Podle něho jde v této době o vznik nového, podstatně odchylného stadia feudalismu, v němž Gutsherrschaft vytvořila předpoklady pro zvláštní Gutwirtschaft. Z klasických znaků původního feudalismu zůstává v něm jen skutečnost těsné osobní závislosti, kdežto znaky ostatní, totiž naturální hospodářství, samostatné postavení vlastního výrobce a povšechně nízká výrobní technika, se vyskytují jen značně omezeně.

Srovnávací metody pro dějiny českomoravské a polské oblasti použil také František Matějka v obsáhlém pojednání *Gostomski a soudobé hospodářské instrukce v českých zemích* (Slovanské historické studie I, Praha 1955). Tento postup mu dovolil vytvořit obecný závěr, že *polské roboty převyšovaly* v druhé polovině 16. století 2—5krát roboty u nás (přes 200 dní na soukromých a 100 až 150 dní na královských panstvích); příčinou toho byl dvoj- až trojnásobný počet dvorů na polských panstvích a fakt, že téměř žádné práce nebyly na statku konány režijně. Slezsko je ve všech směrech přechodnou oblastí mezi Moravou a Polskem. Roboty u nás měly povahu *prací sezonních*, nikoli jako v Polsku celoročních. I tam ovšem byly oblasti s poměry výhodnějšími, zejména na Ukrajině, kam rovněž směřoval neobyčejně silný proud zbíhajících. Platební a dávkové povinnosti nebude možno reálně srovnat, ač literatura se o to snaží neustále, dokud se neobjasní skutečná velikost lánu, problém úrodnosti polí a skutečný rozsah jednotlivých měr. Pokud se týče vesnické organizace, nutno pro Polsko konstatovat značné *omezení samosprávy* a alespoň podle dispozic Gostomského nastolení policejního režimu s hlídáním jedněch druhými, zatím co v Čechách se for-

málně vždy hájil ideál šlechtice jako otce-ochránce. V úřednické organizaci místo našeho vrchního zastával v Polsku *hlavní ekonom*, jenž měl k ruce *revisora*. Duší správy byl *úředník*, zatím co *vladař* a *kličník* (šafář) měli podružnější postavení než jim odpovídající naši funkcionáři; zato nad nimi významem stála *dvorkapaní stará* (tato spíše při ústřední správě panství než v jednotlivém dvoře). Nejasný je Matějkův výklad právního postavení selských gruntů.

Pro srovnávací studie hospodářských, sociálních a právních poměrů v oblasti dnešního Československa a Polska je důležitým předpokladem především výzkum sousedních německých území na východ od Labe. Zvláště polské nauce se tu otevřely nové cesty rozšířením polského státu na území Slezska, Branibor, Pomořan a Pruska.

První studií z tohoto oboru je práce, již uveřejnila Irena Malinowska pod názvem *Tak zwane prawo karcenia chłopów poddanych i czeladzi według kodyfikacji pruskiej z 1794 r.* (*Czasopismo prawnohistoryczne V, Warszawa 1953*). Toto disciplinární právo zahrnovalo jak *gruntovní poddané*, tak *osobní poddané* (příslušníky cizí vrchnosti, smluvně pracující u vrchnosti v místě svého pobytu); z těch se rekrutovala t. zv. *freies Gesinde* na rozdíl od *Zwangsgesinde* z vlastních vrchnostenských poddaných. Soudobá teorie vládnoucí třídy pohlížela na disciplinární tresty jako na *poenae medicinales* a pokládala je za přechodný obor mezi právem rodinným a trestním. Vykročeními z tohoto práva proti dětem se Oberlandes-Justizcollegium zabývalo ex officio, dospělí proti tomu musili sami žalovat. I po zrušení nevolnictví r. 1807 však šlechta nadále vykonávala toto disciplinární právo, nyní ovšem pouze z titulu policejního soudnictví, jež dále spravovala. Studii Malinowské podrobil kritice Kazimierz Orzechowski v diskusním článku *Na marginesie prawa karcenia poddanych i czeladzi* (*Czasopismo praw.-hist. VII/1, Warszawa 1955*), jenž rozsahem převýšil práci kritizovanou. Hlavní námitkou kritikovou je, že Malinowska dostatečně nevyjasnila, že posláním disciplinárního práva bylo potlačování přirozeného pasivního odporu poddaných vůči vrchnostenským povinnostem, jakož i skutečnost, že *Landrecht* platil jako *norma subsidiární* a že tedy bez vyčerpání ostatního komplikovaného zákonodárství nelze podat skutečný obraz poměrů (tento závěr je neobyčejně významný, neboť varuje před přílišným zdůrazňováním obecných norem v oblasti selského práva a vede k *nutnosti pečlivého přihlížení k partikulárním předpisům a skutečné praxi*). Při rozlišování *Erb-Untertanen* a *Schutz-Untertanen* je třeba mít na zřeteli, že jen menší část těchto druhých podléhala disciplinárnímu právu. Snížená schopnost poddaných k svědectví znemožňovala prakticky stíhat pány za vykročení z disciplinárního práva. Ze soudobé literatury vysvítá, že pod toto právo příslušely jen činy spáchané při práci na velkostatku a vůbec menšího významu; pro ostatní byl příslušný řádný patrimoniální soud. *Ius castigandi* tedy těsně souviselo s *velkostatkářskou držbou*. Ke skutečnému zrušení disciplinárního práva došlo až ve všeobecném občanském zákoníku z r. 1896/1900, zatím co před tím úřady reprezentující zájmy statkářů živily pochybnosti o jeho současném zániku se zánikem poddanství.

Velmi dobrých výsledků s hlediska právně historických závěrů se dopracoval Kazimierz Orzechowski v obsáhlém pojednání *Przekształcenia praw chłopów do ziemi na Górnym Śląsku w końcu XVIII i w pierwszej połowie XIX wieku* (*Czasopismo prawnohistoryczne VI/1, Warszawa 1954*). Metoda základního výkladu obecně platných předpisů a jejich aplikace v určitém omezeném územním celku (zde okresu kozelském) se ukazuje jako vhodná; nemůže ovšem podat obraz úplný, neboť právě aplikace v jiných částech země mohla být značně odlišná.

V této době, přestože částečně se ve Slezsku uplatňuje dvojpolní hospodářství,

začíná převládat zbožní výroba. Všeobecně probíhající pauperisaci nasvědčuje procentuální vzrůst chalupníků, kteří pak jsou lacinou pracovní silou. Rozšiřování dvorů vedlo k zabírání v průměru třetiny selské půdy. Na dvorech se však používalo roboty většinou jen ruční, neboť byly pracovně dobře vybaveny; roboty potažní bylo užíváno k dopravě. V poměru sedláků k půdě existují dva základní typy: *Lassgüter*, *lassitischer Besitz* jsou vrchnostenskými nemovitostmi propůjčovanými podle valného uvážení s povinností podpory sedláka v nouzi, t. zv. *niederschlesische Eigentumsrecht* je běžným typem »věčného pachtu«, z něhož při přechodu na nového vlastníka se platí *laudemium* ve výši 10% ceny. Tyto typy tedy odpovídají postavení našich sedláků jednak nezakoupených, jednak zakoupených. Obdobu lze spatřovat i v dvojím zvláštním postavení usedlostí slezských »zahradníků«, z nichž *Freigärtnerstellen* měly původně rozměry menší a byly bez robotní povinnosti, kdežto *Robothgärtnerstellen* tížila robotní povinnost a postupem doby jednostranným odnímáním půdy vrchností měly fakticky rozměry ještě menší než zahradnictví svobodná. Jinak skutečné rozměry usedlostí neodpovídají už jejich historickým typům (lány, půllány atd.). Vedle těchto typů se vyskytují t. zv. *Freistellen*, *Freigüter*, z nichž si sedláci vykoupili roboty na počátku 16. století a měli jen povinnost dozorčí služby v lesích. Od nich je potřebí odlišovat jiný typ *Freistellen*, které na rozdíl od *Robothstellen* jsou usedlostmi s povinností platu činže a robotami jen v minimálním rozměru. O historických základech vývoje jednotlivých těchto typů se Orzechowski nezmínil. O výkupu sedláků z povinnosti jsou od 18. století zprávy jen o »svobodných zahradnicích«, jichž r. 1767 bylo 39 %, r. 1787 42 % a r. 1811 63 %. Formou přechodu do nového právního poměru byla *kupní smlouva*, již se dosahovalo postavení »*verblich und zu Eigenthum*«. Tyto smlouvy vedly sice k omezování povinností, avšak k zcizení a zatížení nemovitosti byl nadále nutný souhlas vrchnosti. Stát podporoval růst usedlostí tohoto typu z důvodů daňových. Často však smlouvy byly jen sepsány a faktický život se řídil staršími obyčejovými pravidly. »*Deklaratoria*« ze 14. 8. 1799 doporučila změnu robot na činže.

V rámci řady změn zrušil »*říjnový výnos*« z 9. 10. 1807 nutnost souhlasu vrchnosti k disposičním a zatěžovacím aktům, ponechal však v menším rozměru činže, roboty, *laudemium* a patrimoniální soudnictví. Likvidací feudálního vlastnictví znamenal další »*regulační výnos*« ze 14. 11. 1811 — s výjimkou drobných usedlostí chalupnických, jenž však zároveň dovoloval smluvní prodloužení starých povinností. Dodatková deklarace z 29. 5. 1816 fakticky zhoršila poměry sedláků, neboť rozlišila samostatné existence schopné *Ackernahrungen*, na něž se reformy vztahovaly, a *Dienstfamilienetablisements*, jichž se nedotkly. Podobné omezení pro »zahradnické« usedlosti znamenalo opatření z 13. 7. 1827. Právo na změnu periodických poskytnutí na *reluci* z jednostranného podnětu sedláka, zavedené 7. 6. 1821, bylo fakticky omezeno zákonem z 31. 1. 1845, jenž dovoloval, aby sedlák mohl od této nové úpravy ustoupit. Proti tomu zákon z 31. 10. 1845 zrušil staré rozlišování na *Ackernahrungen* a *Dienstfamilienetablisements*. V rámci revoluce r. 1848—1849 byl 31. 10. 1848 zrušen bez náhrady *honeybni regál* vrchností, 2. 1. 1849 patrimoniální soudnictví a 2. 3. 1850 konečně všechny závazky z někdejšího vrchnostensko-poddaného poměru.

*

Pro studium spletitých otázek právních poměrů selského stavu v době panovníckého absolutismu se jako pracovní forma mimořádné důležitosti ukázalo pořádání pracovních konferencí za účasti zástupců všech složek odborné veřejnosti,

především vědeckých ústavů, vysokých škol a archivů. Možnost okamžité výměny názorů pracovníků z několika oborů je neobyčejně žádoucí právě v problematice, ve které vědecký výzkum namnoze dosud značně tápe a teprve hledá cesty.

Se značným úspěchem se tedy v tomto směru potkala *konference o moravské feudální problematice*, již pořádala 21. března 1956 brněnská odbočka Historického ústavu ČSAV. Porada měla formu přednášky, již na námět *Poddanská půda na Moravě v 16. a 17. století* přednesl PhDr. Jaroslav Novotný, a k níž se potom konala obsáhlá diskuse hojného počtu účastníků konference. Přednáška Dr. Novotného byla první částí výsledků jeho dvacetileté práce na těchto otázkách. Protože šlo o materiál určený především k písemnému zveřejnění, byla poněkud přetížena detaily, nicméně však jasně podala i základní problematiku vlastní.

Pro právní dějiny menšího významu byly výklady přednášejícího o charakteru a průběhu zřízení moravských lánových rejstříků. Proti tomu význam má lišení jednotlivých typů lánů. Vycházejí z dělení lánů jednak na pruty s plužinou záhumenkovou v lesní oblasti spravující se magdeburským právem a jednak na hony s plužinou v tratích ve vsích řadového typu, poukázal Dr. Novotný na dva základní typy lánů v Německu: *kolonizační lesní lán francký* s výměrou velmi různou a stejnoměrnější asi o polovinu menší *lán holandský (flámský)* v půdách rovinatých. Kolonizační lesní lán se na Moravě uplatnil v západoseverní lesnaté oblasti; vedle orné půdy zahrnoval vždy i kusy luk, pastvin a lesa. V Čechách se dělil na 12 prutů o 25 provazcích a 40 loktech. Proti tomu v úrodné nížinaté části Moravy je t. zv. *lán přeměřený*, dělící se na míry, jitra a hony, na rozdíl od úrodných oblastí jiných zemí zde však různě veliký i na jednotlivých panstvích. Zřejmě tu šlo o dodatečné naroubování lánové soustavy na starší dělení půdy jiné povahy.

Lán jako takový je možno považovat za jednotku, podle níž jsou ukládány povinnosti. Jejím základem je výnos, nikoli územní plocha. Je celkem, v němž vedle vlastní orné půdy i jiné půdy (louky, pastviny, lesy) se uplatňují i vlivy všeobecných hospodářských možností, katastrální situace celé vsi, prvky sociální atd. jakožto celek. Změnami držby v průběhu staletí se rozsah lánů vytvářel v jednotlivých vsích zcela individuálně, takže neshoda skutečných hospodářských schopností s povinnostmi, uloženými podle původního stavu, dovedla k zrušení funkce lánů jako administrativní jednotky.

Právě tento vývoj lánů podle velmi různých historických poměrů jednotlivých oblastí vedl od 2. poloviny 17. století k řadě násilných zásahů vrchností do držby sedláků, jež umělým vyrovnáním hospodářských předpokladů se snažily o zjednotnění rovnoměrnější a tím i produktivnější základny selského hospodářství. Tato nová rozdělování půdy nabyta na Moravě svým rozsahem povahy význačného zlo-
mu v dějinách moravského venkova.

V držbě jednotlivých sedláků byla *půda jednak zakoupená, jednak nezakoupená*. V činžovních registrech lze nezakoupenou půdu dobře odlišit podle odchýlného obsahu i lhůt plnění. Vedle *zakoupené půdy purkrechtní* existuje *půda činžovní*, pronajímaná vrchností za určité platy, obvykle v paušální části úrody (»snopné«, »pod šestý snop«, »čtvrti doubravní«, »nivy«, »role újezdní«, »pole pod plat do vůle vrchností«). Vedle půdy znova s povolením vrchnosti vykloučené sem patřila i *purkrechtní lánová půda* zběhlých poddaných a *půda napadlá vrchností* odúmrtním právem. Často byla dodatečně prodávána a tak nabyta povahy půdy *purkrechtní*. Proti tomu *půda volná* (»Freiäcker«) byla odevzdávána sedlákům na základě smlouvy, jež dovolovala její volný převod na kteroukoli další osobu podle vůle dosavadního držitele.

Podsedci neseseděli na půdě získané oddělením od lánů, nýbrž nově nabyté z ji-

ných pramenů. Do poloviny 16. století byla řada panských dvorů změněna v poddanská pole, teprve později dochází k vykupování lánů. Pro posouzení možnosti obhospodařování půdy je důležitý fakt, že dříve zastávaný názor, že do špatných půd se selo hustějí, je nesprávný.

»Pustou« půdou se vedle půdy skutečně zarostlé rozumí i půda vzdělaná, avšak opuštěná hospodářem, jakož i půda, již z nějaké příčiny nelze obhospodařovat (úmrtí a invalidita hospodáře, zchudnutí, živelná katastrofa). V nedostatku pracovních sil byla pustá půda pronajímána na šestý snop sedlákům ze sousedství či okolních vsí. Pustých vinohradů bylo relativně více než pustých polí. Hlavní příčinou nových případů pustnutí bylo zhoršující se postavení poddaných, na Moravě tíživější ještě než v Čechách. Hojná zběhnutí byla podporována ochotným přijímáním zběhů na jiných panstvích přes přísné jinak zákazy. Celkově lze konstatovat, že půdy byl značný dostatek, proti tomu však značný nedostatek pracovních sil. Ke shánění docházelo z důvodu nedostatečné produktivity sehnaných, a to i na někdejších »českém právu«. Statky byly zabavovány také v důsledku spáchání trestného činu. Při nedostatku pracovníků vrchnosti nutily k přejímání rozsáhlejších usedlostí.

Všechny tyto výklady doplnil Dr Novotný podrobnou statistikou držby s hlediska sociální příslušnosti a rozsahu půdy obhospodařované a pusté.

Po přednášce, jež ve dvou částech trvala čtyři hodiny, se rozvinula rozsáhlá a rovněž celkem čtyřhodinová diskuse, která s hlediska právní historie přinesla četné a důležité náměty a připomínky.

V této diskusi hovořil PhDr Emanuel Janoušek především o t. zv. *jiterní půdě v Čechách*, jež se vyskytuje jako půda nepatřící k vlastnímu statku od 17. století. Svým původem pocházela z klučení lesů (platy z ní vybírali hajní, nikoli normální vrchnostenská správa) a termín »jitro« neoznačuje zde výměru, nýbrž prostě »kus«. Pokud o ní byly sjednávány smlouvy, povětšinou souhrnné pro celé vsi, zvala se *půdou hamfeštní*. Tvoří pozdější *dominikál*, avšak patrně se dostala i do berní ruly a tak nabyla povahy *rustikálu*; byli-li si toho vědomi berní komisaři a jak na věc reagovaly vrchnosti, může ukázat teprve budoucí studium. O získání této půdy usilovali zejména podsedci a domkáři. Bezprostředním podnětem k jejímu obdělávání byl nedostatek krmivové základny, nově vzniklý v 16. století. Od sklonku tohoto století vrchnosti prodávají běžně půdu sedlákům, kteří ji žádají pro vysoký stav dobytka a nedostatek píce. Podle smluv se půda řídí »knihami purkrechtními« (»zakoupená jitra«) a faktickou cestou je zcela přibližně normální držbě zakoupené. Vedle toho však někde vrchnost zapisuje tyto pozemky do činžovních register a tehdy se tato půda nikdy nestává rustikálem. Nerozřešenou zatím otázkou jsou *nová zakupování půdy dříve už zakoupené*. Nelze činit rovnítko mezi půdou lánovou a zakoupenou. Z let 1710—1740 je i v Čechách asi dvacet případů nuceného vyrovnání pozemků poddaných na jednotlivých panstvích.

Prof. Dr Josef Macůrek upozornil na důležitost *srovnávání poměrů moravských se západoslovenskými* a hlubšího studia *pozemkových knih*, v obecně historických pracích dosti pomíjených. Zajímavým zjevem jsou »daleké pohledávky«, totiž práva a povinnosti jednotlivých statků v odlehlých územních oblastech. Transfer obyvatelstva nemusí být vždy útekem s gruntu; často jde o přesídlení na vzdálené panství téže vrchnosti.

PhDr Jiří Radimský poukázal na možnost, že *lán nebyl původně jednotkou plošnou, nýbrž správní a vojenskou*. Berně se nevybíraly podle lánů, nýbrž podle osedlých. Pokud se na Moravě lišilo mezi *polnostmi oddělitelnými* a *neoddělitelnými*, jsou tyto veškerou půdou starou, původní, ony půdou činžovní, které je

celkem asi toliko 5 % vší půdy. Půda »volná« (Freiäcker) byla převedena do tereziánského katastru. Rozlišení mezi půdou zakoupenou a nezakoupenou se datuje od r. 1775 a jejich poměr co do rozsahu je přibližně 3 : 1. Hospodářsky výhodnější bylo pronajímání vrchnostenské půdy schopným sedlákům než provoz ve vlastní režii; proto přes svádění *dominikálu relativně ubývá*. Jestliže pro Moravu uvádí tereziánský katastr 154.000 domů a 11.300 osedlých, nejsou do osedlých patrně započítáni domkáři.

JUDr. Vladimír Procházka vyslovil mínění, že povahu lánů bude možno osvětlit toliko po *srovnávacích studiích* s oblastí na západ od Labe včetně západní Evropy vůbec a jejího odlišení od oblasti na východ od Labe, kam spadají i naše země. Pokud lán měl být základní jednotkou pro výměr povinností, nemohl poskytnout základnu pro rovnoměrné vyměření těchto povinností a tak *jako jednotka subjektivní daňové soustavy selhal* (podobně jako v moderní době daň důchodová). Objasnění právní povahy jednotlivých typů půdy může dát jen *konfrontace pozemkových knih s účetními doklady*; zejména tu půjde o zjištění, z kterých typů držby byly placeny státní daně. Jestliže právně historické studium zatím konkrétní historické prameny netraktovalo v potřebném rozsahu, historická nauka činí chybu, že se neopírá především o *soudobou odbornou literaturu právní*, která k mnohým problémům je jediným možným klíčem.

PhDr. Adolf Turek promluvil o otázce pusté půdy; aby bylo možno zjistit skutečný stav, je třeba zkontrolovat půdu udanou jako pustou záznamy v pozemkových knihách a matrikách, neboť vrchností často za účelem daňového úniku podávaly zprávy nepravdivé.

PhDr. František Matějka upozornil na to, že půda sedláků v cizích vesnicích je často náhradou za pozemky, s nichž byli sehnáni při zakládání panských dvorů. Jeho návrh na přiřazování městeček k vesnicím a nikoli městům narazil na odpor většiny účastníků diskuse.

Další četné příspěvky k rozpravě neměly přímý význam pro otázky dějin práva.

*

Nejnovější československé a polské práce z oboru dějin právních poměrů podaných v 18.—19. století přinášejí tedy hodně podnětů pro další úspěšnou práci na tomto vědním úseku. Jejich skutečný význam je však ještě širší. Zkušenosti ze zpracovávání těchto otázek dovolí totiž v dalším snadnější přístup i k řadě dalších problémů, které v tomto časovém období, zatím jen velmi nedostatečně prozkoumaném, čekají na své zpracování.

Vladimír Procházka